

AHMED ZILDŽIĆ I MUNIR DRKIĆ
 Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

KOMENTAR RJEČNIKA *TUḤFE-I ŠĀHIDĪ* IZ PERA ATFIJA BOSNEVIJA

Sažetak

Autori u ovom radu na temelju primarnih izvora i znanstvene literature predstavljaju komentar koji je Atfi Ahmed Bosnevi, autor iz prve polovine XVIII stoljeća, napisao na poznati perzijsko-turski rječnik u stihu *Tuḥfe-i Šāhidī* Ibrahim-dedeā Šahidija. U radu se ukratko predstavlja spomenuti rječnik kao jedan od značajnih koraka u razvoju i profiliranju perzijske leksikografije u okviru znanstvene tradicije Osmanskog Carstva. Komentar Atfija Bosnevića je u središtu pažnje: njegov odnos prema osnovnom djelu, komentatorska metoda koju koristi, te kratak pregled sadržaja u kontekstu perzijske gramatike: pojašnjenja koja se tiču glagola, imenica i čestica prema ustaljenoj trodjelnoj podjeli jezika. Od nekih četrdesetak komentara koji su napisani na *Tuḥfe-i Šāhidī*, Atfijev *Šarḥ*, iako jedno od kasnijih ostvarenja u toj tradiciji, ubraja se u red obimnih i uspješnih komentara u kojima autor nastoji sačuvati osnovni tekst *Tuḥfe* od devijacija koje su bile posljedica brojnih prepisa i grešaka nestručnih prepisivača. Atfi svaki pojedinačni distih rječnika analizira u smislu prozodije i metrike, a potom razlaže perzijsku leksiku nudeći precizne upute za pisanje i izgovor, obrađujući gramatički leksiku i, konačno, nudeći značenja u vidu turskih i arapskih predvodnih ekvivalenata. Autori zaključuju da je Atfi osnovni tekst podvrgnuo temeljitoj filološkoj obradi, ali da je njegov komentar donekle suspregnut, jer autor ne pokazuje sklonost da raspravu širi dalje izvan okvira koje mu zadaje *Tuḥfa*. Stoga je i njegova obrada određenih gramatičkih pitanja selektivna, pa njegov komentar u tom smislu ne može funkcionirati kao potpuna gramatika perzijskog jezika, što svakako nije bila ni prvobitna namjena tog djela.

Ključne riječi: Atfi Ahmed Bosnevi, komentar, *Tuḥfe-i Šāhidī*, Osmansko Carstvo, perzijska leksikografija

Uvod: perzijsko-turski rječnik *Tuḥfe-i Šāhidī* u kontekstu Osmanskog Carstva

Tuḥfe-i Šāhidī jeste perzijsko-turski rječnik u stihu autora Ibrahim-dedeā Šahidija (1470–1550). Napisan je 921/1515. godine. Prvo je od nekolicine djela ovoga mevlevijskog šejha i *mesnevihana*. Ima više naslova: *Tuḥfe-i Šāhidī*, *Tuḥfe-i Šāhidiye*, *Luġat-i Šāhidī*, *Kitāb-i Šāhidī* i *Manzūme-i Šāhidī*. Pisanjem ovoga djela autor je želio olakšati čitanje i razumijevanje *Mesneviye*

Dželaluddina Rumija; stoga je djelo namijenio prevashodno mevlevijama početnicima. Sastoji se od uvoda (61 distih), dvadeset i sedam kupleta (*qiṭ'ā*) različite dužine (od pet do dvadeset distiha) i zaključka od šest distiha. Osnovni dio rječnika ima 388 distiha, a s uvodom i zaključkom taj broj dostiže ukupno 455 distiha. U ovome je rječniku na turski jezik prevedeno i objašnjeno ukupno 1.600 perzijskih leksema. Mnoge su od tih leksema rijetko upotrebljavane riječi u samom perzijskom jeziku, tako da se značaj sadržaja *Tuhfe-i Šāhidīja* najprije ogleda u kontekstu *Mesneviye*.

Iako je prvo djelo ovoga autora, *Tuhfe-i Šāhidī* je njegov najpoznatiji tekst, a priskrbio mu je veliku popularnost i dobar glas širom Osmanskoga Carstva. Premda je napisan za potrebe razumijevanja *Mesneviye*, ubrzo se počeo upotrebljavati kao rječnik perzijskog jezika i metrike. Spada u red najpoznatijih i najčešće korištenih među stotinama perzijsko-turskih rječnika napisanih širom Osmanskog Carstva u periodu od XV do XIX stoljeća. U rubnim dijelovima Carstva korišten je i kao udžbenik turskog jezika za izvorne govornike drugih jezika. O izuzetnoj popularnosti ovoga rječnika najbolje govore brojni rukopisi prepisani širom Osmanskog Carstva. Primjera radi, u rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu čuvaju se devedeset i dva primjerka. Rječnik je ostao popularan i tokom XIX stoljeća, o čemu svjedoči ukupno pet štampanih izdanja između 1848. i 1867. godine.¹

Posljedično golemoj popularnosti ovoga rječnika, u Osmanskom Carstvu napisani su njegovi brojni komentari. Iako je teško utvrditi tačan broj komentara, pretpostavljamo da ih je napisano oko četrdeset. Ti su komentari metodološki raznovrsni, a pisani su na osmanskome turskom ili arapskom jeziku. Značajan udio u pisanju komentara imali su i bošnjački autori. Naime, postoje saznanja da su peterica njih napisala komentare ovoga rječnika, a to su bili: Ahmed Sudi Bosnevi, Mustafa Ejubović, Ali Zeki Kimijager, Ahmed Hatem Bjelopoljak i Atfi Ahmed Bosnevi.² Atfijev komentar predmet je analize ovoga članka.

Život i opus Atfija Bosnevića

O životu i karijeri Atfija Bosnevića postoji tek nekolicina pouzdanih podataka. Zahvaljujući činjenici da je uz sve druge intelektualne interese bio i pjesnik na osmanskome jeziku, Atfija bilježi autor jednog biografskog rječnika pjesnikâ iz XVIII stoljeća, İsmail Belîğ.³ S obzirom na to da Belîğova tezi-

1 Više o rječniku vidjeti: Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça - Türkçe Sözlükler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, 138-143.

2 O komentarima *Tuhfe-i Šāhidī* vidjeti: Yusuf Öz, *Tuhfe-i Šāhidī şerhleri*, Konya, 1999.

3 İsmail Belîğ, *Nuḥbetü'l-âsâr li-zeyli Zübdeti'l-eş'âr*, ur. Abdulkерim Abdukadiroğlu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, 280-1.

ra bilježi životopise pjesnika koji su živjeli do 1139/1726, na temelju toga zaključujemo da je te godine Atfi još bio živ. Antologičar mu ime bilježi kao Bosnali Ahmed Efendi i donosi samo tri distiha jednog gazela kao opravdanje njegovog uvrštavanja u rječnik.

Kasniji osmanski biografi pisali su isključivo o Atfijevom književnom i znanstvenom opusu. Sljedeći turski antologičar i enciklopedista koji će uvrstiti Atfija u svoj pregled turskih pjesnika bio je S. N. Ergun, koji u osnovi ponavlja osnovne podatke o pjesniku: da je bosanskog porijekla, da se zove Ahmed i nosi počasnu titulu *efendi*, te da je pjesnik na osmanskome jeziku.⁴ Značajan doprinos ove studije jeste u tome što Ergun na osnovu dvije istanbulske *medžmue* u kojima se nalazi njegova poezija donosi u latiničnoj transkripciji sedam Atfijevih gazela.⁵ Nije poznato da li je Atfi napisao cjelokupan *divan*, ali se i iz ovih oglednih gazela može vidjeti da se radi o vještom pjesniku na osmanskome jeziku koji je svojim pjesništvom zavrijedio pažnju predmodernih i modernih turskih antologičara.

U dostupnim katalozima rukopisne građe za ime Atfija Bosnevića vežu se i tri relativno kratke *risale* iz oblasti astronomije. Raspon tih djela u principu je manji od dvadeset listova, pisana su uglavnom na osmanskome jeziku – barem u jednom slučaju pouzdano znamo da je riječ o prijevodu s arapskog – i tiču se pojašnjenja osobnosti i načina upotrebe nekih astronomskih pomagala sferne trigonometrije, kao što su *mu'addil*, *muqanṭar* i *ğayb al-āfāq*.⁶ Takav tematski nesklad u Atfijevom opusu sigurno otvara ozbiljna pitanja o identitetu autora na koja ni sada nije moguće dati konačan odgovor. Ipak, njegovo krunsko djelo *Šarḥ-i Tuhfe-i Šāhidī*⁷ ponudit će neka značajna svjedočanstva koja idu u prilog pretpostavci da je riječ o istom Atfiju. Na mnogim mjestima u Komentaru Atfi pokazuje posebno zanimanje za astronomiju i astrologiju: detaljno pojašnjava znakove zodijaka, nebeska tijela i njihove osobine, raspored mjeseci u godini i broj dana u svakom mjesecu.⁸ Na osnovu toga može se pretpostaviti da je opseg Atfijevih zanimanja obuhvatao s jedne strane poeziju, leksikografiju i filologiju općenito, i s druge strane astronomiju i astrologiju.

4 S[adeddin] N[üzhet] Ergun, *Türk Şairleri*, I, 561-562.

5 Iste podatke za Atfijev kratki životopis koristit će i Hazim Šabanović u svom djelu *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Svjetlost, Sarajevo, 1973, 446. Rukopisi o kojima je riječ nalaze se u Süleymaniye: Esad-ef. 3409 i Millet Ktb. Ali Emiri Manzum Eserler 663. U potonjem rukopisu (fol. 66b-67a) nalaze se još dva neobjavljena Atfijeva gazela, dok pismu koje spominje Šabanović (op.cit.) nismo uspjeli ući u trag.

6 Sve tri astrološke *risale* Atfija nalaze se u jednom rukopisu u Millet ktb. Ali Emiri br. 205.

7 U ostatku rada to ćemo djelo uglavnom imenovati kao Komentar.

8 Pogledati Atfi Ahmed Bosnevi, *Šarḥ-i Tuhfe-i Šāhidī*, Zeytinoğlu İlce Halk Ktb. 379: 4b, 18a-b, 20a; sve reference u tekstu bit će na ovaj rukopisni primjerak Atfijevog komentara, skraćeno kao Z.

Atfijev komentar perzijsko-turskog rječnika *Tuhfe-i Šāhidī*

Najobimnije i najvažnije Atfijevo djelo nesumnjivo je njegov komentar rječnika *Tuhfe-i Šāhidī*. Taj se komentar sastoji iz nekoliko cjelina:

a) kratki prozni uvod (*Dībāce-i Šarḥ-i Tuhfe-i Šāhidī*), u kojem autor govori o motivima za pisanje djela i drugim važnim okolnostima u vezi s tim (1a-b);

b) glavni dio, u kojem Atfi po jedinstvenom obrascu daje komentar na svaki stih izvornog teksta (1b-138b); iako Ekici navodi da Atfi nije komentarisao uvodni dio *Tuhfe*, već je započeo s komentarom prvog bejta prvog poglavlja⁹, takav zaključak je posljedica izostanka uvida u sve dostupne rukopisne primjerke komentara.¹⁰

c) kratka *kit'a* od dva distiha u kojoj Atfi daje hronogram Komentara (138b);

d) poema od dvadeset i pet distiha koja predstavlja dodatak Komentaru (*Tatimma-i Šarḥ-i Tuhfe-i Šāhidī*, 138b-139a);

e) djelo pod naslovom *Ključ pravila Tuhfe (Miḥtāḥ-i qawā'id-i Tuhfe)* u kojem autor daje detaljna objašnjenja aruz sistema versifikacije izvornog teksta *Tuhfe* (139b-144b).

Na osnovu dostupnog broja prepisa, za Atfijev je Komentar moguće utvrditi kako je bio razmjerno popularan tekst. Sačuvano je ukupno jedanaest prepisa. Autograf djela nije sačuvan, a turski istraživač Hasan Ekici, na osnovu tri najstarija rukopisa Komentara u kolekcijama R. Turske, priredio je 2017. godine kritičko izdanje teksta s faksimilima rukopisa iz kolekcije Millet ktb. Ali Emiri 258. Osim tog rukopisa i kritičkog izdanja, koristili smo se i rukopisom iz kolekcije Zeytinoğlu Ilce Halk Ktb. 379.¹¹ Iz hronograma na kraju djela jasno je da je napisano 1123/1711. godine, a najstariji prepisi nastali su relativno brzo nakon toga: Ali Emiri 258 1157/1744, Zeytinoğlu 1160/1747.

Kad je riječ o dostupnim rukopisima Atfijevog komentara, važno je napomenuti i to da priroda i obim razlika u tekstu nadilazi uobičajene okvire jedne

9 Hasan Ekici, *Bosnali Atfī Ahmed Efendi'nin Şerh-i Tuhfe-i Şāhidī'si (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Dizin)*, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, neobjavljena doktorska disertacija (mentor: İbrahim Halil Tuğluk), mart 2017, 34. (Dalje u tekstu Ekici).

10 Rukopisna kolekcija Univerziteta Kralj Saud u Saudijskoj Arabiji posjeduje prepis Atfijevog Komentara (sign. 4670), u kojem se nalazi i komentar uvodnog dijela *Tuhfe* (1a-12a).

11 Rukopis je 1160/1747. prepisao izvjesni Hasan Kemaluddin Nakšibendi b. Şejh Mahmud; prepis sadrži 139 folija teksta i pisan je čitkim ta'likom crnom i crvenom tintom na papiru žute boje. Kodeks nema mnogo marginalija i pisan je prilično uredno, iako s određenim brojem ispuštenih bejtova i mjestimičnim omaškama, što je očekivano za djelo ovog obima.

ili nekoliko riječi, odnosno sintagme ili rečenice. Naime, rukopisi se mjestimično razlikuju u cijelim pasusima dugim i po jednu foliju teksta, pa je stoga opravdano pretpostaviti da tekst postoji u dvije verzije ili recenzije, od kojih svaka ima svoje rukopisne primjerke. Razlike se gotovo isključivo tiču dužih gramatičkih objašnjenja pojedinih riječi, koja su uglavnom preuzeta kao citati iz relevantnih izvora što ih je Atfi koristio. Budući da takve značajnije razlike dominiraju u prvom dijelu, pretpostavljamo da je sam autor od njih odustao ili ih značajno reducirao u interesu prihvatljivog obima djela.

Izvori i literatura za pisanje Komentara

U kratkom uvodnom dijelu Atfi ne piše o izvorima koje je koristio, ali to čini u osnovnom tekstu Komentara na mjestima gdje navodi citate, te u poemi na kraju djela. Šahidijev rječnik, a posebno kasniji Atfijev komentar, dolaze u već formiranu tradiciju pisanja i komentiranja rječnika u stihu. Prvi takav rječnik perzijskog jezika koji je bio predmet komentara je djelo *Baḥr al-ġarāʾib*¹² Luṭfullāha Ḥalīmīja (1446). Taj je rječnik neposredni prethodnik rječnika *Tuhfe-i Šāhidī* (1515) u hronološkom nizu stihovanih perzijskih rječnika što su nastali u Osmanskom Carstvu.¹³ S obzirom na to da je Atfi svoj komentar napisao u prvoj polovini XVIII stoljeća, na raspolaganju je imao obilje izvora na sva tri orijentalna jezika, a po svemu sudeći on se tom leksiografskom i gramatičkom baštinom izdašno služio.

O metrici i prozodiji osmanskog i perzijskog jezika Atfi mnogo piše u svom Komentaru, i to prilikom analize svakog pojedinačnog stiha i na kraju, u odvojenom dijelu *Miftāḥ-i qawāʾid*. Među djelima koje navodi moguće je utvrditi dva izvora podataka iz te oblasti na koje se vjerovatno oslanjao. Za perzijsku prozodiju i metriku koristio je *Miʿyār al-ġamālī* autora Šamsa Faḥrīja¹⁴. Ovo djelo u nekoliko cjelina obuhvata rasprave o metrici i prozodiji (*ʿilm al-ʿarūd wa ʿilm al-qawāʾif*), retorici i stilskim figurama (*ʿilm al-bayān wa al-šanāyi*) i, na kraju, perzijskom rječniku koji je uređen po posljednjem

12 Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça - Türkçe Sözlükler*, 73.

13 Prvo djelo kojim je cijela tradicija inicirana jeste *Tuhfe-i Husāmī* ili, punim imenom, *Tuhfe-i Husāmī az Multaqāt-i Sāmī*, Husama b. Hasana b. Huseina al-Konevića (1400). To je djelo Ibrahim-dedeu Šahidiju poslužilo kao model pisanja *Tuhfe*.

14 Puni naziv djela je *Miʿyār al-ġamālī ve miftāḥ Abu Ishāqī*, a ime autora Šams al-Dīn Muḥammad b. Faḥr al-Dīn Saʿīd Faḥrī Işfahānī (u. 745/1344). Djelo je dvaput objavljeno u Iranu: prvo je Sādeq Kiyā objavio četvrti dio knjige pod naslovom *Vāzenāme-ye fārsī: baxš-e cahārom-e Meʿyār-e ġamālī* (Entešārāt-e dānešgāh-e Tehrān br. 486, 1337 [= 1958], 557), a potom je Yahyā Kārgar priredio izdanje prva tri poglavlja tog djela pod naslovom *Meʿyār al-ġamālī va miftāḥ-e Abu Eshāqī* (Ketabxane, muze va markaz-e asnād-e šoura-ye maġles-e eslami, 1389[= 2010], 436).

konsonantu riječi i koji je ostao nedovršen.¹⁵ Iz oblasti osmanske metrike i prozodije nalazimo djelo *Baħr al-ma'ārif* Mustafe Sururija, posebno uvodni dio i prvu raspravu.¹⁶

Očekivano, najviše citiranih djela u Atfijevom komentaru tiče se leksičke građe perzijskog jezika. Među izvorima koje je koristio nalazimo sljedeća djela:

- *Šihāh al-furs* ili *Šihāh al-'ağam* autora Muħammada b. Hindūšāha Naħcivānija (u. 788/1376). Nakon rječnika *Luğat-i furs* Asadija Tūsija¹⁷, to je najstariji jednojezični rječnik perzijskog jezika koji je naslov i metodu rasporeda leksičke građe prema posljednjem konsonantu korijena preuzeo iz čuvenog *Šihāha* autora al-Ġawāhirija.¹⁸

- *Baħr al-ğarā'ib* iz pera Luṭfullāha Ĥalīmija b. Abū Yūsufa, ranije spominjano djelo, napisano 850/1446. Isti autor komentirao je drugo i treće poglavlje svog rječnika u stihu pa je taj komentar, napisan u prozi 882/1477. godine, poprimio generički naslov *Luğat-i Ĥalīmī* jer mu autor nije dao određeno ime. U nekim se katalogima *Luğat-i Ĥalīmī* određeni je naziva *Šarḥ-i Baħr al-ğarā'ib*.

- *Luğat-i Ni'matullāh*, čiji je autor Ni'metullah b. Aħmed b. Mubārek el-Rūmī, pravim imenom Ĥalīl, rodod iz Sofije. Godine 1541. okončao je pisanje rječnika koji će postati poznat kao *Luğat-i Ni'matullāh* i podijelio ga na uvodni dio i tri poglavlja. U prvom poglavlju razmatra perzijske infinitive, u drugom gramatička pravila, a u trećem imenice i partikule. Rječnik je za tadašnje okolnosti izuzetno obiman, s više od šesnaest hiljada odrednica i uključuje gotovo cjelokupnu leksiku iz djela *Luğat-i Ĥalīmī* koje mu hronološki prethodi.¹⁹

- *Wasīlat al-maqāsid ilā aħsan al-marāsid* Ĥaṭība Rustema Mevlevija još je jedan u nizu rječnika perzijskog jezika nastao u okrilju mevlevijske tradicije. Prema podacima iz dostupnih rukopisa, rječnik je najvjerovatnije napisan

15 Dvije druge studije koje opširno tretiraju perzijsku metriku i prozodiju su *al-Mu'ğam fi ma'āyir ši'r al-ağam* (Šams al-din M. b. Qays Razi) i *Ĥadā'iq al-siħr fi daqā'iq al-ši'r* (Rašid al-din Watwat). Vidjeti E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, 3, 358-359.

16 Druga rasprava tog djela bavi se tropama i stilskim figurama o kojima Atfi u svom komentaru ne kazuje ništa. Vidjeti: Yakup Šafak, „Bahrū'l-Maārif'in Birinci Bölümünde Yer Alan Vezinler“, *Nüsha* br. 45, 2017, 1-22.

17 Perzijski pjesnik i leksikograf Ali b. Ahmad Asadi Tusi u. 465/1072. V. Khaleghi-Motlagh, „ASADĪ ṬŪSĪ,“ *Encyclopædia Iranica*, II/7, pp. 699-700 (online izdanje: <https://iranicaonline.org/articles/asadi-tusi>, pristupljeno 2. 12. 2021).

18 V. Moħammad b. Hendūšāh-e Naxčavānī, *Šihāh al-furs: farhang-e loğāt-e fārsī az qarn-e haštom-e heğrī*, priredio: 'Abd al-'Alī Ṭā'atī, Mağmū'a-ye motūn-e fārsī 12, Entesārāt-e bongāh-e tarğome va našr-e ketāb, drugo izdanje 2535 (=1976), Tahrān, 9. Za *Šihāh al-Ġawāhirija* vidi niže, str. 144.

19 Ni'metullāh Ahmed, *Lūgat-i Ni'metullāh*, priredio Adnan İnce, Turk Dili Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, 1001 str.

903/1498. godine. Rječnik je podijeljen u tri dijela: prvi dio donosi spisak perzijskih infinitiva po abecednom redu i prema prvom kratkom vokalu; drugi dio se bavi finitnim glagolskim oblicima, dok treći dio daje pregled gramatike na razini imena i čestica. Time i ovaj rječnik slijedi dobro etabliranu strukturu rječnika / udžbenika perzijskog jezika.

- *Daqā'iq al-ḥaqā'iq* Šemsuddina Ahmeda b. Suleymana Kemalpašazadea rječnik je u kojem je autor raščlanio više od četiristo perzijskih bli-skoznačnica ili riječi sličnog izgovornoga oblika. Autor opisuje strukturu riječi, pojašnjava značenja i u potvrdu svojih tvrdnji donosi primjere poezije perzijskih pjesnika. Pisanje i izgovor perzijskih riječi izloženi su na identičan način kao u Atfijevom Komentaru, a Kemalpašazade daje turske i arapske ekvivalente perzijske leksike. Tako i ovo djelo, kao i *Baḥr al-ġarā'ib*, *Luġat-i Ḥalīmī*, *Luġat-i Ni'matullāh* i, konačno, Atfijev komentar *Tuhfe*, u sebi sadrži i rječnik i gramatiku, pa ga je najbolje svrstati u udžbenike perzijskog jezika.²⁰

- *Risāla* 'Abd al-Qādira al-Baġdādīja. U vezi s ovim djelom neophodno je pojašnjenje. Naime, Atfi citira Baġdādījevu *Risālu* u raspravi o upotrebi i značenju prefiksa *mī-* s perzijskim glagolima (8b). Samo je jedno njegovo djelo poznato pod ovim imenom, a to je *Risāla fī ma'nā al-tilmīd*. Iako je ovo djelo identificirano kao Atfijev izvor²¹, taj podatak ne može biti tačan. Prije svega, navedeni traktat sastoji se tek iz nekoliko listova i tretira etimologiju riječi *tilmīd* u arapskom jeziku. Nakon uvida u tekst tog djela²² jasno je da se u njemu nigdje ne razmatra perzijska gramatika. S druge strane, Baġdādī je autor odvojenog komentara *Tuhfe-i Šāhidīja* na arapskom jeziku²³, u kojem je istim povodima kao i Atfi razmatrao identična pitanja. Stoga pretpostavljamo da se pod *Risālom* zapravo misli na njegov komentar *Tuhfe*. U suprotnom, bilo bi riječi o nekom traktatu iz perzijske gramatike koji nije sačuvan.²⁴

- *Dastūr al-'amal* Mehmeda Riyazija. Među perzijskim leksikografskim izvorima koje je Atfi koristio za pisanje svog komentara strukturom i sadržajem ističe se ovo djelo.²⁵ Posrijedi je frazeološki rječnik u kojem je obrađeno više od hiljadu odrednica, najčešće potkrijepljenih primjerima iz perzijske

20 Mustafa Özkan, „Dekaiku'l-Hakaik“, TDV *İslam Ansiklopedisi*, 9. Cilt, 111-112.

21 Ekici, 35.

22 'Abd al-Salām Muḥammad Hārūn, *Nawādir al-maḥṭūṭāt*, I, izdanje M. al-Ḥalabī, 1393/1973, 217.

23 *Fihris al-maḥṭūṭāt al-turkiyya al-'uṣmāniyya*, Dār al-kutub al-qawmiyya (DAK 1870-1980), III: š-g, Hay'a al-mišriyya al-'amma li al-kitāb, 1990, kataloški brojevi 3034-3037, 26-27.

24 Iako takva mogućnost nije sasvim isključena, manje je vjerovatna s obzirom na utjecaj i stupanj očuvanosti i obrade Bagdadijevih djela.

25 Nâmik Açıkgöz, „Riyâzi'nin Düstûrû'l-Amel'i ve Ansiklopedik Önemi“, *Fırat Üniversitesi Dergisi* (Sosyal Bilimler), 2 (2), Elazığ, 1988, 1-17.

književnosti. Rječnik se sastoji iz predgovora i osnovnog dijela u kojem su frazeme poredane alfabetskim redoslijedom. Usporedba predgovora iz tog rječnika i Atfijevog komentara pokazuje veliku razinu poklapanja: na oba se mjesta spominje hadis „Ja sam najrječitiji...“, kur’anski ajet „On ne govori po svom nahodanju...“, a sličnim se riječima hvali bogatstvo i značaj perzijskog jezika. U rječniku je moguće naći neke perzijske poslovice, primjere upotrebe određenih termina u stihu i prozi, a frazemi su uglavnom objašnjavani na tri načina: turskim ekvivalentima tamo gdje postoje, odnosno pojašnjenjima na turskom ili perzijskom jeziku. Kao primjer navodimo sintagmu *āb-e dandān* za koju Riyazi navodi da znači: „jedna vrsta halve“; pren. „poražen, bijedan, slab, blag, neiskusan“. U tom se rječniku može pronaći mnoštvo frazema vezanih za neki konkretan povijesni događaj, različiti podaci etnografskog i folklornog karaktera (igre, odjeća, običaji i sl.), pa je Riyazijevo djelo od izuzetnog značaja za poznavanje kulture Irana i centralne Azije. Osim toga, autor često riječi tretira na identičan način kao i Atfi u svom komentaru: precizno navodi način pisanja i izgovor te ponegdje daje gramatička objašnjenja neophodna za njihovo razumijevanje. U tom ga smislu Atfi i citira u XII odjeljku, gdje navodi jednu varijantu čitanja riječi pozivajući se na *Dastūr al-‘amal*. Imajući u vidu paralelizam predgovora kod jednog i drugog autora, te druge osobenosti ovog frazeološkog rječnika, moguće je pretpostaviti da se Atfi u svojim komentarima na mnogo mjesta oslanjao na Riyazijev rječnik, a da o tome nije ostavio pisani trag u svome komentaru.

Osim navedenih rječnika i gramatika, Atfi se na nekoliko mjesta u tekstu poziva i na Ahmeda Sudija, sasvim određeno na njegov *Šerḥ-i Gulistān* pri analizi perzijske riječi *āhak*: vapno, kreč, kalcij-oksid.²⁶ Sudi jedini među osmanskim autorima tu riječ bilježi kao *āhag*, ali se Atfi o tome ne izjašnjava do kraja. Doima se da, nasuprot svim drugim rječnicima, nije spreman slijediti Sudija, premda uredno bilježi njegovo „izdvojeno“ mišljenje.²⁷

Za arapski je jezik Atfi koristio djelo *Šiḥāh*²⁸ Ismā‘īla b. Ḥamāda al-Ġawharīja (u. 393/1002) i skraćenu verziju istog rječnika pod naslovom *Muḥtār al-Šiḥāh* koju je priredio Muḥammad b. Abū Bakr ‘Abd al-Qādir al-Rāzī (u. 660/1261). Ta dva djela spominju se u osnovnom tekstu Komentara: prvo u 22. stihu poeme koju je autor spjevao na kraju djela (*Ḥātima*)²⁹, a drugo se djelo spominje na jednom mjestu u XV odjeljku u vezi s vokalizacijom jednog arapskog termina. Osim navedenih, za arapski je jezik koristio i

26 Z:61a.

27 Istim povodom alternacije k/g Atfi navodi Sudija u slučaju riječi *kārd/gārd* (4a) i dvojakom pisanje vokala u riječi *garīve/girīve* (69a).

28 Puni naziv djela je *Tāğ al-luġa wa šihāh al-‘arabiyya*.

29 *Mnoštvo sam dragulja dobio od al-Ġawharīja (Draguljara) koliko samo blistavih bisera od Aḥtarīja (Zvezdanog)*

Luġat-i Aḥtarī Kebīr, arapsko-osmanski rječnik i *Niṣāb al-ṣibyān* (Abū Naṣr Farāhī), stihovani arapsko-perzijski rječnik.³⁰

Od ostalih poznatih djela navedenih u Komentaru treba izdvojiti čuveno hanefijsko pravno djelo *al-Fuṣūl al-‘Imādiyya* ‘Abd al-Raḥīma b. Abū Bakra b. ‘Imād al-Dīna b. Abū Bakra ‘Alīja b. ‘Abd al-Ġalīla al-Margīnānīja al-Farġānīja al-Samarqandīja; na to se djelo Atfi poziva u objašnjenju riječi *ḥodā*, gdje leksička analiza dobija pravni karakter (Z:3a).

Odnos Komentara i komentiranog djela

Atfijev komentar ne funkcionira kao samostalno djelo: u potpunosti je naslonjen, uokviren i uslovljen Šahidijevim izvornikom *Tuhfe*. Komentator leksički materijal *Tuhfe* prihvata kao datost i ne uspostavlja nikakav vlastiti redosljed ili poredak. Jedini dodatak koji Atfi donosi jeste arapski sloj njegovog funkcionalnog trojezičnog komentara, ali je i on uvjetovan izvornikom, i to iz najmanje dva važna razloga. Prvo, znatan broj riječi zajednički je svim trima jezicima (arapskom, perzijskom i turskom) i to je jasno vidljivo u izvorniku *Tuhfe*, a sam Atfi ne propušta da to na odgovarajućim mjestima dodatno naglasi. Tako je i osnovni tekst *Tuhfe* velikim dijelom uronjen u arapsku leksiku. Drugo, makar na jednom mjestu u tekstu (XXVIII:64; Z:118b), objašnjavajući značenje turske riječi *çirk*, sam Šahidi navodi: „A ‘çirk’ je na *tazijanskom*³¹ ‘wasalḥ’“. Time izravno uvodi arapski jezik u osnovni tekst i na taj način daje snažan podsticaj trojezičnosti komentara kao prirodnom slijedu stvari.³² Konačno, upravo je trojezičnost jedna od osobenosti klasične tradicije pisanja komentara leksičke građe koju nalazimo na mnogim mjestima.

Ni Šahidijevo izlaganje i raspored leksike nisu slobodni, jer je riječ o poemi u kojoj dominiraju dva kriterija: pjesnički metar i rima. To odlučujuće utječe na redosljed i nadilazi sve druge kriterije. Na mnogim mjestima odrednice ne slijede neposredno jedna iz druge kako bi se očekivalo, već su raspoređene na osi distiha prema rigoroznim prozodijskim pravilima. S obzirom na to da je jedan od značajnih ciljeva *Tuhfe* bio da početnici osim leksike usvoje i prozodijska pravila, jasno je od kolike je važnosti taj aspekt rječnika.

30 Rukopisni primjerak Atfijevog Komentara iz kolekcije Millet Ktb. na marginama ima bilješke u kojima se spominje i čuveni rječnik *Qāmūs al-Muḥīṭ* od al-Firuzabadija, s tim da nije do kraja jasno da li je riječ o bilješkama autora ili nekog od prepisivača.

31 Zanimljiv odabir riječi Šahidija kao simbol inherentne trojezičnosti: perzijska riječ za Arape (*tāzī*) s turskim sufiksom -çe/ce u značenju arapski jezik.

32 Šahidi ide i korak dalje pa uvodi i oblike iz srednjoperzijskog koji su još uvijek bili funkcionalni u perzijskom jeziku njegovog vremena, barem kao arhaizmi, dok su istovremeno značajni za njegov poseban naum koji je i osnovni motiv pisanja rječnika, a to je razumijevanje *Mesneviye*. Takav je slučaj u XXVII:103 (Verburg 413), (Z:130b): *pahlaviçe raxš* = güneş.

Šahidi je izričit po pitanju posebne namjene rječnika: olakšano čitanje i razumijevanje *Mesneviye*.³³ U tom smislu treba razumijevati i opasku Atfija da Šahidijev rječnik sadrži „najkorisnije“ riječi: najkorisnije za tu posebnu namjenu rječnika, jer bi u suprotnom veliki broj arhaičnih izraza, neobičnih riječi, opskurnih zanatskih alata, vulgarizama, osebujnih odjevnih predmeta, flore i faune i druge leksike doveo u pitanje jedan takav općenit zaključak.

Brojni su primjeri arhaične ili inače karakteristične perzijske leksike u *Tuhfi* koja svoju upotrebnu vrijednost ostvaruje tek u kontekstu *Mesneviye*. Jednostavan ali ilustrativan primjer jeste alternativni naziv za Jevanđelje. Kao „pojašnjenje“ standardnog oblika *Inğīl/İncil* Šahidi daje oblik *Engelyūn* (XXVI:2; Verburg 307), a koji se javlja u *Mesneviyi*³⁴:

او بیان می کند با ایشان به راز
سرّ انگلیون و زنار و نماز

On potajno njima izlaže,

Tajne Indžila, zunnara i namaza.

Ipak, i u kontekstu *Mesneviye* kao korpusa na koji se *Tuhfa* usredotočuje, postoje određene nedoumice koje možemo ilustrirati s nekoliko primjera.

Primjer glagola *šaxūlidan* (XXVII:114; Verburg 424)³⁵: Šahidi navodi da navedeni glagol u turskom znači 'zviždati, pištati' (urmak şafir). Perzijski rječnici uglavom su saglasni da je osnovno značenje tog glagola 'vikati, derati se, glasno izgovarati' (*faryād zadan, bāng kardan...*), a u tom značenju dolazi i u *Mesneviyi*³⁶:

تو دعا را سخت گیر و می شخول
عاقبت برهاندت از دست غول

Ti dove se čvrsto drži i glasno izgovaraj,

Naposljetku ona će te oslobodit' od džina.

Postavlja se pitanje bez jasno uočljivog odgovora: zašto Šahidi zanemaruje osnovno značenje glagola, koje je usto sasvim odgovarajuće za njegov posebni cilj razumijevanja *Mesneviye*, i odlučuje se za specifično značenje glagola? Barem se očekuje suprotan smjer: odustajanje od općeg ukoliko specifično značenje više odgovara posebnoj namjeri rječnika.

Indikativan je u tom smislu i sljedeći primjer. Arhaična riječ *lumtur* (XXVII:70; Verburg 380: *lamtar*³⁷) svoju upotrebnu vrijednost ostvaruje

33 Uvod *Tuhfe*, 16-20, 33.

34 *Mesneviya*, tom I, dio 15, stih br. 2

35 Z:132b.

36 *Mesneviya*, tom III, dio 21, stih 11.

37 Atfi bilježi dvostruki izgovor: „lām-i maẓmūme ve meftūha ile daḥi dinilmişdür“, Z:120b.

uglavnom u kontekstu *Mesnevlje*. Šahidi je definira kao 'büyük', a Atfi dodaje ar. '‘azīm wa kabīr', naglašavajući arapskom leksikom i apstraktno i konkretno značenje riječi kako to čini i na drugim mjestima istim parom.³⁸

Ključni perzijski termin javlja se u *Mesnevlji*³⁹:

گر ضریری لمتراست و تیز خشم
گوشت پاره اش دان که اورا نیست چشم

Ako slijepac je krupan i razdražljiv,
Znaj da mesa komad je, bez očinjeg vida.

Perzijski rječnici uglavnom je definiraju u dva međusobno povezana i isprepletena niza: a) velik, krupan, gojazan (dosl. *porgūšt* – mesnat) i b) lijen, trom, nemaran, indolentan (*tanbal va bīgeirat*), pri čemu različito uređuju raspored značenja. No Šahidi, pa slijedom i Atfi, ovdje su na dobrom tragu, jer za odabir prvog seta značenja imaju nagovještaj u drugom polustihu navedenog distiha iz *Mesnevlje*. Time je posebna svrha rječnika ispunjena, pa se ni autoru ni komentatoru *Tuhfe* ne može *bona fide* pripisati nemar i redukcija značenja, jer nigdje ne spominju drugi set značenja razmatranog termina.

Odrednice u nominativu, ali i drugim padežima, među kojima se posebno ističe dativ, na osi distiha povezane su konektorima poput *dirler/di/digil, oldu, durur, dahi, hem, ve, yani, ku* i dr.⁴⁰ Zahtjevi metrike, koji su odlučujuće utjecali na raspored leksike, riječi poveznice i turski padeži mjestimično su mogli uzrokovati zbunjujuće situacije i otežati ispravnu upotrebu rječnika. Da se to dešavalo i predstavljalo izazov u ispravnom usvajanju gradiva *Tuhfe*, potvrđuje izrijekom i Atfi kad čitao upozorava na turski dativ, čije nastavke u stihu izvornika ne smije smatrati sastavnim dijelom riječi: tako je 'issi' na perzijskom 'garmā', a ne garmāya, 'soğuk' je 'sarmā', a ne sarmā'ya i sl. S druge strane, *forūmāye* je perzijska riječ u nominativu.⁴¹

Na drugim su mjestima konektori predstavljali poteškoću. Tako Atfi čitao upozorava da je ciljana odrednica turskog 'gölge' perzijska riječ 'sāye', a da je 'ham' koje joj prethodi kopula bez utjecaja na značenje. (XIII:1, Verburg 176). Ukoliko bismo te dvije riječi koje slijede jedna drugu pročitali kao složenicu, dobili bismo sasvim nešto drugo: 'hamsāye' = koňsu. Upravo ta okolnost moguće zabune čini žarište usljed kojeg Šahidi takve riječi i razmatra unutar istog distiha. U ovom slučaju je razlika indicirana i u pismu: u prvom polustihu, gdje je 'ham' veznik, napisan je odvojeno; u drugom polustihu,

38 azim ve kebir, 1b.

39 *Mesnevlja*, tom II, dio 13, stih 29.

40 Antoinette C. Verburg, „The Tuhfe-i Šāhidi: a Sixteenth Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyme“, *Archivum Ottomanicum*, ed. by György Hazai, 15 (1997), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 9 (dalje u tekstu: Verburg).

41 Z:50b.

gdje je dio složenice, pisan je spojeno.⁴² Uz pogrešno pisanje pojedinih riječi, razbacanu leksiku po osi distiha u skladu sa zahtjevima metra i rime, i ovakvi nesporazumi morali su biti veoma česti i uzrokovali su mnogo poteškoća u usvajanju sadržaja *Tuhfe*.⁴³

Leksičku građu Šahidi iznosi u ponavljajućim obrascima. Prvi obrazac, dosta zastupljen, leksiku navodi u ekvivalentima po horizontalnoj osi i u takvim stihovima obično je obrađen najveći broj riječi, gdje god i do deset. U tim stihovima često dolazi i do opkoračenja, ali ono ne predstavlja poteškoću ukoliko riječi dolaze u neposrednom, logičkom smislu. Sljedeći obrazac također donosi jezičke ekvivalente, ali po vertikalnoj osi, u rasporedu koji umnogome podsjeća na stilsku figuru leksičkog paralelizma (*tarsī*): prva riječ prvog polustiha je definirana prvom riječju drugog polustiha i sl. No, to su idealne pozicije koje nije lako održati dugo, a ekonomičnost opada sa širenjem pojašnjenja. Za mnoge riječi nije moguće ili nije dovoljno navesti samo jednu riječ kao ekvivalent, već ih Šahidi objašnjava sintagmama, a ponekad i cijelim polustihovima. U sljedećim bejtovima vidimo primjere obrazaca izlaganja leksike u *Tuhfi*, od stihova u kojima je leksikografska učinkovitost *Tuhfe* maksimalna (prvi primjer) do onih u kojima je obrađeno tek nekoliko riječi, dok je u najekstremnijim slučajevima i cijeli distih posvećen samo jednoj riječi.

I:4 (Z:3a)

گوش قولق دوش اوموز موش صچان هوش اوص
دود دوتن بود ایدی زود تز و رود چای
Gūš₁ kulaḳ₁ dūš₂ omuz₂ mūš₃ şıçan₃ hūš₄ uş₄
Dūd₅ dutün₅ būd₆ idi₆ zūd₇ tiz₇ ü rūd₈ çay₈

U ovom distihu vidimo primjer horizontalnog rasporeda leksike u logičkom, neposrednom nizu. Perzijske riječi su odmah definirane turskim ekvivalentima u stihovima bez opkoračenja u kojem je iskorišten samo jedan veznik. Prirodno je u takvim stihovima, a ima ih priličan broj u *Tuhfi*, učinkovitost izuzetno velika: obrađeno je osam novih riječi ciljnog jezika. U ovom primjeru vidi se i raznolikost leksičke građe *Tuhfe*: konkretne i apstraktne imenice, glagoli i prilozi. Jasno se vidi i da je isti obrazac tvorbe, pa stoga identična rima (*vezn ve kāfiye*) prevashodni kriterij odabira riječi bez uske tematske povezanosti, osim u prva dva primjera dijelova tijela.

XXVII:58 (Z:116b)

رسته و خسروخسوینه ندر
ار صراسی قینتا قین آنه در

42 Z:49a.

43 Da je to stvarna opasnost, i danas imamo ilustrativan primjer: upravo takvu grešku pravi Verburg u indeksu riječi gdje za 'issi' navodi 'germaye' (str. 57).

Reste₁ vü ḥasr₂ u ḥasūyīne₃ nedür?
Er şırası₁ ḳaynata₂ ḳaynana₃ dur

Ovo je primjer Šahidijevog stiha rasporeda leksike po vertikalnoj osi, koji Atfi naziva *leff ve neşr*, gdje prva riječ prvog polustiha odgovara prvoj riječi drugog polustiha. Distih je formuliran u klasičnom maniru pitanja i odgovora. Prva odrednica ovog distiha povod je za zanimljivu opasku Atfija. Naime, perzijska riječ 'raste' definirana je kao 'red, čekanje u redu' (tur. er şırası, ar. şaff). Pozivajući se na Halimija, Atfi navodi da je ta riječ doživjela svojevrsnu semantičku ekspanziju te da je vremenom kao sinegdoha ušla u upotrebu za bazar, kao mjesto gdje se 'raste' često primjenjuje i sreće.⁴⁴

(XXVII:72; Z:121b)

سرب قورشون شوره در چوراق سراب
شوره یرکیم گورنور اراقدن آب

Sorb, olovo; *şure* je pustopoljina; *sarāb*
kad se u pustopoljini izdaleka vidi voda

Tipičan distih Šahidija u kojem se ogleda njegovo pjesničko umijeće; prvi polustih je oivičen sa *sorb* i *sarāb*, koje predstavljaju etimološku paronomaziju i ujedno predstavljaju tipičan set riječi što ih Šahidi razmatra u istom stihu: riječi koje slično zvuče i slično se pišu, pa su stoga žarište zabune u definiranju i upotrebi. Potom Šahidi uvodi još jedan perzijski termin koji definira, ali ga ne ostavlja, već na temelju njega u drugom polustihu gradi osnovu definicije jednog od dvaju ključnih pojmova iz prvog polustiha: fatamorgana - to je kad se u pustopoljini izdaleka ukaže ili prikaže voda. No, ekonomičnost distiha je znatno reducirana: od dvanaest riječi koje ga čine, naučili smo tri nove: *sorb*, *sarāb* i *şūre*.

XXVII:133 (Z:136b)

دیکلری پاچیلہ اول بر چنبره
ایق التینه اله بتمایه قره

Što nazivaju *pācīle* – to je prsten ispod
nogu što stave da ne propadnu u snijeg

Ovo je primjer distiha u kojem je obrađena samo jedna perzijska riječ od značaja jer se javlja u *Mesnevi*.⁴⁵ Takvih stihova u *Tuhfi* nema mnogo i mogu se smatrati izuzetkom. Atfi u svom komentaru kaže: „*pācīle* – perzijsko *bā'* sa fethom i elifom, perzijsko *ḡim* s kesrom i sukunom na *yā'* iz zbira 'hatty', *lām* i etimološko *hā'* – perzijska je riječ. Turski je: 'nazivaju onaj prsten koji

44 Z: 116b; Halimi Erzincan 71b: 'belki bāzār ma'nasna isti'māl olunur'.

45 *Mesnevi*, tom II, dio 36, stih 19.

nataknu ispod nogu da ne propadnu u snijeg; to znači 'onaj prsten' je zapravo sprava koju prave od drveta za hodanje po snijegu da ne bi propali, pričvrste ga za noge i odlaze u lov s njim.⁴⁶ U svakom slučaju, ovaj distih možda na najbolji način ilustrira nakanu Šahidija da iz *Mesneviye* predstavi neobične riječi⁴⁷ kako bi olakšao njihovo čitanje i razumijevanje.

Svako poglavlje *Tuhfe* završava se distihom koji Šahidi baziva *beyt-i humāyūn*, a mi bismo ga mogli nazvati prijevodnim stihom u kojem je prvi polustih na osmanskome ili perzijskom, a drugi predstavlja doslovan prijevod prvog, najčešće uređen u skladu s leksičkim paralelizmom: riječ za riječ po vertikali (*leff ve neşr*). Jedini izuzetak jeste posljednje, XXVII poglavlje, koje nema prijevodni distih, već na kraju sadrži šest stihova u kojima se objašnjava brojčana vrijednost slova arapskog alfabeta prema ebdžed sistemu kao svojevrsna priprema za hronogram *Tuhfe*. Prijevodni stihovi u *Tuhfi* imaju veliki značaj jer predstavljaju priliku za razmatranje perzijske gramatike na nivou rečenice, uključujući sve jezičke razine, što pojedinačne odrednice najčešće ne mogu obezbijediti. Te prilike Atfi znalčki koristi u svom Komentaru.

Atfijev autorski manifesto (Dībāce)

Nesumnjivo važan dio teksta jeste autorski uvod u kojem Atfi donosi niz važnih podataka i vlastito gledište o višejezičnosti kao fenomenu, položaju perzijskog jezika općenito u okviru islamske kulture i civilizacije, a posebno u okviru Osmanskog Carstva, te o vlastitim pobudama za pisanje komentara na rječnik *Tuhfe-i Šāhidī*, kao i vlastitoj metodologiji i ciljevima kojima teži. Potpuno sukladno karakteru djela i postavljenim ciljevima, uvodni dio djela pisan je rimovanom prozom visokog stila koji se ogleda u više nego uobičajenoj prožetosti sintagmama iz arapskog, perzijskog i osmanskog jezika s neposrednim učinkom demonstracije neospornih jezičnih kompetencija autora u sva tri navedena jezika.⁴⁸

Dva standardna toposa s početka gotovo svakog teksta iz orijentalnoislamske kulture, pohvala Bogu (*tahlīl*) i blagosiljanje Poslanika islama (*na't*), ovdje su poprimila naglašeni lingvistički smisao. Autor se tako zahvaljuje Nužnopostojećem Stvoritelju, Koji je različitim razredima u poretku

46 Pāçīle bā-1 'Acem'ūñ fethasıyla ve elif ile ve cīm-i 'Acem'ūñ kesresıyle ve sūkūn-ı yā-ı huṭṭī ile ve lām ve hā-ı 'alāmetle Fārsī'dür. Tūrki'de ol çenbere dırler ki ayak altına alup kara batmaya. Ya'nī ol çenber didügi bir äletdür ki ağaçdan düzüp çarda yürüyüp batmamak için ayaklarına bağlarlarmış ve av avlarlarmış anuñla. Z:136b.

47 *Getürdüm Mesnevī'den çok garā'ib*, Uvod *Tuhfe*, stih 33.

48 Osim uobičajenih konstrukcija, u tekstu nalazimo i neke ne tako česte, naprimjer *durūd-i lā yuḥşā*, što je nesvakidašnja kombinacija perzijske imenice koja je perzijskim izafetom vezana za glagolsku konstrukciju iz arapskog jezika u funkciji pridjeva. Više je takvih primjera neobičnosti jezičkih kombinacija u tekstu.

stvorenoga svijeta dao različite jezike (envā‘-i zebān), kojima sva stvorenja u neprekidnom, harmoničnom nizu, riječima slatkim poput šećera kao papagaji iskazuju zahvalnost i veličaju Ga. Šireći na taj način definiciju jezika do optimalnih granica, autor aludira na kur’anski ajet u kojem stoji: „Njega veličaju sedmera nebesa, i Zemlja, i oni na njima; i ne postoji ništa što Ga ne veliča, hvaleći Ga; ali vi ne razumijete veličanje njihovo.“⁴⁹

Kao što su ljudska bića kruna svega stvorenoga, tako je Poslanik islama kruna ljudskog roda, pa je slijedom toga i arapski jezik, kojim je govorio i na kojem je dostavio posljednju objavu, kruna svih jezika. Pozivajući se na poznati hadis⁵⁰, Poslanik je i najrječitiji korisnik jezika općenito, a njegovo savršenstvo proizlazi iz činjenice da on „ne govori po svom nahodjenju, već je to Objava koja mu se dostavlja“.⁵¹

Nakon uspostavljanja te neupitne duhovne hijerarhije, autor prelazi na razmatranje statusa perzijskog jezika. Drži općepoznatim da su se Perzijanci posebno iskazali u vještini (*fann*) ljupkog i skladnog govora, te da njihov jezik, mimo svih drugih jezika⁵², sadrži čudnovate potankosti i začuđujuće prefinjenosti, u čemu vidi potvrdu iskaza da je „perzijski jezik po rječitosti odmah poslije arapskoga“. Iako se ne može porediti s arapskim, perzijski jezik ima i svoju duhovnu dimenziju: hadisom potvrđeni status jezika stanovnika Raja. S obzirom na sve navedene atribute, učenje perzijskog jezika nakon savladavanja arapskog spada u značajne stvari (dosl. *umūr-i muhimme*).

Pošto je status perzijskog jezika u okvirima islamske tradicije čvrsto uspostavljen korpusom hadisa i zaključcima što iz njih slijede, Atfi se osvrće na konkretnu zbilju koja ga neposredno okružuje: društveno-politički i kulturni kontekst Osmanskog Carstva u kojem je živio i pisao. U tom najzanimljivijem dijelu Proslova čitamo: „S obzirom na to da u uzvišenoj Osmanskoj državi, neka je Uzvišeni Allah potpomogne, i malo i veliko za razrješenje stvari, pisanje pravila i drugih stvari pretežno koristi ovaj jezik, tako svaka osoba teži i čezne za usvajanjem te vještine, i u tom smislu treba neki priručnik.“⁵³

Redovi koji slijede nižu se u dva očekivana pravca: pohvala biranim riječima rječniku *Tuhfe-i Šāhidī* kao besprimjernom izvoru s bezbrojnim koristima i za početnike i za napredne korisnike, koji prihvata i mlado i staro,

49 Kur’an, XVII:44, prijevod Besima Korkuta.

50 U čuvenoj predaji navodi se da je Poslanik o sebi rekao: „Ja sam najrječitiji među Arapima i nearapima.“

51 Kur’an, LIII:3-4.

52 Jasno je da je jedini izuzetak arapski jezik čija rječitost je usidrena u kur’anskoj Objavi i kao takva neprikosnovena. Stoga je i Atfi pažljiv da očuva ispravan poredak stvari.

53 „...ba vucud ki devlet-i ‘aliyye-i ‘osmāniye’ nin, eyyedehallāh te ‘ālā, ḳalīl ve kesīr, retḳ ü fetḳ-i umur ü kitabet-i ehkām ü sa’ir-i mevādd ekseriyyen bu lisānī dā’ir olmağın, herkes bu ilmin ma’rifetine ṭalīb ü rāğīb olup ve bir ser nushā’ya muhtāc olmuştur.“

i na koji se oslanjaju i stručni i obični korisnici. S druge strane, Atfi jednako ekspresivno opisuje jadno stanje u kojem se to djelo nalazilo u njegovo vrijeme: *Tuhfa* je postala žrtva vlastite popularnosti i u maniru tipičnom za udžbenike⁵⁴ u širokoj upotrebi duži vremenski period bila prepisivana od ljudi koji nisu bili pisari, niti su bili obučeni za taj posao. Tako više nije bilo moguće razlikovati „poeziju od ječma“⁵⁵, ponuditi pojašnjenja i definicije ni turske ni perzijske leksike, niti shvatiti principe obrazovanja pojedinih pjesničkih metrova što su bili „razbacani lijevo i desno“. Sve to izgubljeno je nemarnim odnosom „prepisivača sklonih greškama“ koji su preuzimajući jedan od drugog bez znanja i umijeća vremenom „većinu uništili do neprepoznatljivosti“.

U još jednom očekivanom slijedu misli, nakon upornih molbi nekolicine izvrsnika bliskih autoru, Atfi se prihvatio nezahvalnog zadatka da pisanje i izgovor iskrivljenih riječi ispravi koliko je to moguće, da na jasan i koristan način početnicima objasni prefinjenosti značenja pojedinih riječi i jasno uspostavi niz slogova pjesničkih metrova u djelu koje je nazvao *Komentar Tuhfe*, moleći oprost za vlastite nedostatke i ljubaznost ukazivanja na pogreške ondje gdje budu uočene, jer „isprika je kod plemenitih uslišana“.

Ortografija i fonetika

U svom komentaru Atfi slijedi ujednačen obrazac bez izmjena. Njegovi komentari pojedinih stihova djela *Tuhfe-i Šāhidī* uglavnom ne prelaze pola stranice teksta, osim u rijetkim slučajevima kad se upušta u neka šira razmatranja gramatičkih ili drugih pitanja koje pred njega postavlja izvornik, a za koja osjeća da zahtijevaju širi tretman. Takav je, naprimjer, slučaj s riječju *Oržang*, nazivom knjige proroka Manija: na tom mjestu Atfi daje povijesno pojašnjenje pojave Manija, njegovog djela i kratki anegdotski presjek temeljnih postulata njegovog učenja. S obzirom na to da je izvornik uređen prema poglavljima (*kitā'a*) posvećenim nekom pjesničkom metru te da su svi distisi izvornika u datom poglavlju napisani prema tom pjesničkom obrascu, na početku svakog poglavlja Atfi prvo razmatra dati pjesnički metar. Pritom daje jezičko i terminološko značenje naziva metra, vrstu i broj stopa koje se smjenjuju, a potom odvojeno, slijedeći isti obrazac, definira sve promjene koje se dešavaju u tom metru. Tako, naprimjer, definira metar rağz maḥbūn maḳtū', jezički i terminološki određujući značenje pojmova (u ovom slučaju: rağz, ḥubn i ḳaṭ'), a potom za svako odstupanje od osnovnog metričkog obrasca detaljno navodi promjene koje donosi: u pravilu skraćivanja pjesničkih stopa prema utvrđenim pravilima. Njegova pojašnjenja o metrici detaljna su

54 Iz Atfijeve poeme na kraju Komentara vidimo da je i sam učestvovao u pedagoškom radu s *Tuhfom*: *pes andan šoñra ey pākize gevher / okidurdum lügāt etfāle ez ber* (stih br. 9).

55 Poznata igra riječi: „šī'r ša'irdan“.

do te mjere da bi ti dijelovi Komentara mogli funkcionisati kao samostojeće djelo o osmanskoj metrici.

U skladu s osnovnim ciljem svog komentara proklamiranim u Proslavu, Atfi iznimnu pažnju posvećuje ortografiji i izgovoru pojedinih riječi. Pri tome koristi arapsku lingvističku terminologiju i takozvani *abğad* sistem rasporeda slova arapskog alfabeta. Osim što je u tom rasporedu vidljivo porijeklo arapskog pisma iz aramejskog, preko nabatejskog pisma, takav raspored koristi se prvenstveno za memoriranje i upotrebu brojnih vrijednosti pojedinih slova. *Abğad* je ustvari naziv prve od ukupno osam skupina konsonanata raspoređenih na sljedeći način:

(8)	(7)	(6)	(5)	(4)	(3)	(2)	(1)
ضظغ	ثخذ	قرشت	سغفص	كلمن	حطى	هوز	أبجد

U klasičnoj gramatičkoj tradiciji arapskog jezika dosta se raspravljalo o porijeklu ovih stopa (*radīf*) i u tom smislu se navode različita mišljenja. Prvih šest stopa, koje navodno označavaju imena šesterice midjanskih kraljeva od kojih je, prema tradiciji, nastalo arapsko pismo, pripadaju starom semitskom alfabetu, dok su posljednje dvije stope dodatak koji sadrži konsonante karakteristične za arapski jezik.⁵⁶

Na taj način Atfi učinkovito smješta pojedina slova u odgovarajuće stope, a čini to redovno na mjestima gdje su moguća ili u prepisima *Tuhfe* zabilježena odstupanja od ispravnog ortografskog oblika riječi koju analizira. Tako je, naprimjer, *tā'* uvijek označeno kao *-t* iz stope (3) = طاء حطي, a *tā'* kao *-t* iz stope (6) = تاء قرشت.

Iako se doima da bi to moglo biti sasvim dovoljno za čitaoca, Atfi redovno koristi i drugu lingvističku terminologiju arapskog jezika da bi ustvrdio o kojem je slovu riječ. Tako za slova bez dijakritičkih tačaka koristi termin *muhmala*, a za slova s dijakritičkim tačkama termin *mu'ğama*. Sljedeći parametar jesu broj i položaj dijakritičkih tačaka u slovima u kojima one postoje: jedna (*muwahhida*), dvije (*mutannā*), tri (*mutallata*), na poziciji iznad (*fawqiyya* ili *fawqāniyya*) ili ispod (*tahtiyya* ili *tahtāniyya*) osnovnog oblika slova. Tome još treba dodati nazive kratkih vokala ili sukun, koji se bilježe riječima. Na taj se način jasno ukazuju obrisi veoma detaljne, mjestimično zamršene i zamorne, obrade svakog pojedinačnog slova. To je moguće ilustrovati već navedenim primjerom:

tā'-i qrš̄t, *mu'ğama*, *mutannā*, *fawqāniyya fatha ile*: slovo *-t* iz stope *qrš̄t* s dijakritičkim oznakama dvije tačke iznad i kratkim vokalom *-e/-a*.

Osim ovog *abğad* sistema, Atfi mjestimično koristi i alfabetski raspored slova arapskog pisma (*tahağğī*), pri čemu pojedina slova, uglavnom na počet-

56 O tome više pogledati: Dr Teufik Muftić, *Arapsko pismo (razvoj, karakteristike, problematika)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja X, Sarajevo, 1982, 23-24.

ku i na kraju alfabeta, obilježava rednim brojevima: tā' je tako treće slovo *tahaḡḡī* rasporeda, yā' je posljednje slovo i sl.

Kada na taj način obrađuje svako pojedino slovo riječi, onda nisu začuđujući primjeri u kojima su objašnjenja pisanja i čitanja pojedinih riječi duga i po dvije linije teksta. Zbirno, takva precizna objašnjenja pisanja i čitanja zapremaju približno trećinu ukupnog komentara pojedinih distiha. Ova kodifikacija nije ograničena samo na leksiku perzijskog kao ciljnog jezika *Tuhfe*; ista objašnjenja nalazimo i pri navođenju arapskih prijevodnih ekvivalenata, a nerijetko i u turskim riječima.⁵⁷ Tako Atfi tekst *Tuhfe* višestruko štiti od grešaka prepisivača na koje se žali u Proslovu. Jednostavno klizanje pera koje će umjesto jedne tačke ocrtati dvije više neće presudno utjecati na pogrešno čitanje i razumijevanje pojedinih riječi čija je ortografska i fonetska struktura tako detaljno objašnjena u komentaru.

Jednaka pažnja usmjerena je i na slova perzijskog alfabeta koja nisu dio arapskih *abḡad* stopa. U tim slučajevima autor obavezno napominje da je riječ o perzijskom (najčešće 'aḡamī, ponegdje fārisī) slovu 'b' (odnosno 'p'), 'ḡ' (odnosno 'ć'), 'k' (odnosno 'g'), 'z' (odnosno 'ž'). U mnogim primjerima nemoguće je zanemariti osjećaj redundancije i zamora: slovo 'p', koje je već pažljivo napisano s tri dijakritičke tačke ispod, uredno je izrijekom opisano kao perzijsko 'b'.

Metrici će se Atfi vratiti na kraju svakog distiha koji objašnjava tamo gdje donosi rastavljanje stihova na slogove, stope datog metra (taḡtī'-i beyt). Na praktičnom primjeru svakog pojedinačnog distiha Atfi tu pokazuje slijed stopa pjesničkog metra, navodeći sve eventualne promjene i riječce (di, hu, vali i sl.) koje su ubačene kako bi se ispoštovao njegov obrazac, što je od velike pomoći korisnicima rječnika, bilo da je riječ o predavačima ili učenicima. Iako to možda nije bila prvobitna namjera autora, i slogovanje na kraju objašnjenja svakog distiha predstavlja treći nivo zaštite riječi od omaški prepisivača: svaka riječ koja je predmet razmatranja prvo se javlja u izvornom Šahidijevom stihu, potom je Atfi razlaže na pojedina slova, konsonante i vokale, da bismo je iznova našli na kraju komentara distiha rastavljenju na slogove prema pjesničkom metru poglavlja u kojem se javlja.

Perzijska gramatika u Atfijevom Komentaru

Osim što dosljedno koristi arapsku lingvističku terminologiju za objašnjenje perzijske i turske gramatike, Atfi se čvrsto drži i trodijelne podjele vrsta

57 Detalje ortografske kodifikacije i prilično opširne definicije nalazimo i u turskim riječima, ponekad i na mjestima gdje ih najmanje očekujemo, naprimjer: „*legen* – lām i perzijsko kāf s fethama i nūn sa sukunom je turska riječ; to je bakrena posuda nad kojom se prije jela peru ruke i uzima abdest; u njemu se i peru neke stvari“, XVII:5, fol. 63a, red 6-8.

riječi koju je uspostavila rana arapska jezikoslovna tradicija, a prema kojoj se ukupnost jezika ili svrsishodnog govora (*kalām*) dijeli na: a) glagole; b) imena; c) čestice.

Glagoli

Jedna od značajnih karakteristika Atfijevog Komentara koju je moguće slijediti kroz cijeli tekst jeste izvjesna suzdržanost od širenja rasprave, čak i na mjestima gdje se ukazuje zgodna prilika za to. Stoga se njegov komentar doima unekoliko suspregnut. U svojoj parcijalnoj analizi, autor oblicima izvornika pristupa kao datostima i tretira ih u izolaciji, nudeći samo neophodne napomene važne za ispravno čitanje i razumijevanje upravo tog oblika. To se najbolje vidi kod tretmana glagola. Veliki broj glagola u izvorniku dat je u obliku imperativa drugog lica jednine. Atfi se na tome zadržava i ne širi raspravu više nego je neophodno. Tako, naprimjer, ne navodi nigdje druge oblike imperativa (2. lica množine, 3. lica jednine i sl). Veliku pažnju posvećuje raščlanjivanju oblika na osnovu i afikse, pa neizostavno odvojeno tretira prefikse imperativa i prohibitiva (-be i -ma), ali i druge prefikse (-mī, -dar⁵⁸ i dr.). Odvojeno navodi preteritsku osnovu.⁵⁹ Kad je riječ o osnovnom obliku glagola, u tekstu zapažamo četiri moguće situacije:

- Atfi prilikom obrade oblika imperativa navodi značenje tog oblika, ali nigdje ne navodi osnovni oblik glagola. Više je takvih primjera u tekstu (*besāy*, *betāz*...).

- Na više mjesta navodi i analizira oblik imperativa, a osnovni oblik izvodi iz prezentske osnove. Oblik „*biyā*“ tako dolazi od *āyīdan*, „*borou*“ od *ravīdan* i sl. U tome Atfi vjerno slijedi Sudija koji je prvi uveo tu praksu deriviranja infinitiva iz prezentske osnove s ciljem morfološkog normiranja jezika u kojem ništa ne može ostati neobjašnjeno i nelogično, bez obzira na činjenicu da tako izvedeni oblici infinitiva ne postoje u stvarnosti.⁶⁰

- Na više mjesta u tekstu Atfi navodi „ispravne“ oblike infinitiva: *besāz* je od *sāxtan*, *bebīn* je od *dīdan* i dr.

58 Za ovo *dar* Atfi navodi: „upotrebljava se samostalno u poznatom značenju prijedloga [u], a nekad dolazi ispred glagola iz dva razloga: upotpunjenje pjesničkog metra gdje je potrebno (*takmīl-i vazn*) i uljepšavanje iskaza (*taḥsīn-i lafz*)“, pri čemu ne napominje bilo kakav utjecaj na značenje glagola u primjerima kao što su *yāftan* i *dar yāftan*.

59 Ustvari se to smatra osnovom iz koje se izvode svi ostali oblici (*aṣl-i muštaqq^{mm} minh*), uključujući i infinitiv dodavanjem sufiksa -*nūn*. Vidjeti o tome *Baḥr al-garā'ib* (Luṭfullāh Ḥalīmī), Arhiv Hercegovine u Mostaru, R-45, fol. 58b.

60 Više o tom Sudijevom metodološkom postupku vidjeti: Namir Karahalilović, Munir Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak – komentator perzijskih klasika*, Baština duhovnosti, Mostar, 2014, str. 62-65.

- Komentator navodi dva infinitiva; tako za imperativ *biyā* navodi da je jedan oblik infinitiva *āyīdan*, a drugi oblik je *āmadan*; *benegar* je od *negarīdan* i od *negarīstan*. S obzirom na to da bi odsustvo pojašnjenja u slučajevima takve dvojnosti bilo upadljivo i, što je važnije, zbunjujuće za čitaoca, Atfi najčešće oblike dovodi u neki međuodnos: tako su oblici *āyīdan* i *negarīdan* primarni, dok su oblici *āmadan* i *negarīstan* sekundarni, što je u slučaju potonjih gotovo redovno popraćeno relativizirajućim opaskama poput „neki drugi navode i ...“.

Višeznačnost nekih perzijskih glagola redovno objašnjava različitim turskim ekvivalentima. Tako za glagol *nešāndan* navodi sljedeće: ukoliko je riječ o sađenju (npr. posaditi biljku ili drvo), onda je to *dikmek*, ako je riječ o postavljanju (npr. kamena i sl.) onda je *nasp*. U oba se slučaja u perzijskom koristi *nešāndan*, pri čemu autor ne daje sinonime koje razmatra na drugim mjestima u tekstu, pa slijedom toga propušta navesti da se za prvo značenje u perzijskom prirodnije koristi oblik *kāštan* koji razmatra na drugom mjestu u tekstu (16a).

Nisu rijetke prilike u kojima Atfi ustvari ispravlja Šahidijeve navode, što je moguće vidjeti u sljedećem primjeru. U prijevodnom distihu I:9 Šahidi u izvorniku tursku sintagmu *bu sözü mü ezber et* prevodi na perzijski kao: *īn soxanam yād kon*. Na tom mjestu Atfi napominje da se *yād* u složenim glagolskim osnovama koristi s različitim pomoćnim glagolima u različitim značenjima. Na mjesto pomoćnog glagola može doći: a) *kardan* (u značenju spomenuti) ili b) *dāštan* i *gereftan* (u značenju naučiti, memorirati i sl.). Nakon te napomene Atfi naglašava da je Šahidi u perzijskom prijevodu napravio propust, jer je upotrijebio *kardan* u b) značenju. *Yād kon* stoga ne znači „nauči“, već „spomeni“, pa taj izbor ne može biti odgovarajući prijevod turskog *ezber et*. Umjesto toga, Šahidi je morao upotrijebiti *yād dār* ili *yād gīr*, nakon čega slijedi upozorenje čitaocu da obrati pažnju na te nijanse u značenjima (fa ta’ammal!).⁶¹

Na drugim mjestima Atfi dopunjava Šahidijeve navode kada osjeti da ponuđena značenja nisu dovoljna. Takav je slučaj s glagolom *ġahīdan*⁶², za koji Šahidi navodi turski ekvivalent – *kalkmak*. No, *ġahīdan* je svakako posebna vrsta „ustajanja“ i o toj posebnosti turski glagol ne kazuje ništa, pa Atfi proširuje definiciju ključnim detaljima: to je (po)skočiti, u jednom naglom skoku preći s mjesta na mjesto ili iz sjedećeg u stajajući položaj (*sıçrayıp kalkımağa dirlir*: 59a).

61 Z:8a. Zanimljivo, istu riječ upotrebljava i Sudi, kao i još neki osmanski komentatori. Takve napomene snažno naglašavaju didaktički karakter djela.

62 Na mjestima gdje je potrebno, Atfi ne propušta napomenuti i kolokvijalni oblik pojedinih riječi, onako kako su ih ljudi izgovarali (‘ind al-‘awām). U ovom slučaju navodi da ljudi taj glagol izgovaraju uglavnom s perzijskim ġīm, odnosno ‘ċ’.

Najviše pažnje posvećeno je *masdarima* i oblicima imperativa/prohibiti-va, jer su to najčešći oblici u kojima se glagoli javljaju u tekstu. Nigdje se ne spominje konjugacija finitnih glagolskih oblika i pravila u vezi s tim. I u tome je Atfi sljedbenik tradicije perzijske leksikografije, jer se njegov komentar oslanja na djela koja su u prvom redu razmatrala *masdare*, njihovo pisanje, izgovor i značenja, a manje pažnje posvećivala konjugaciji.

Imenice

U kategoriji imena (*ism*) Atfi razmatra imenice, pridjeve i brojeve, koji predstavljaju okosnicu Šahidijevog rječnika, pa time i Atfijevog komentara. Činjenica da su tri velika jezika osmanskog lingvističkog trougla tipološki različiti, da pripadaju različitim porodicama jezika i ispoljavaju međusobno različite gramatičke osobenosti, ponekad predstavlja izazov za komentatora koji to pokušava prevazići, brižno potcrtavajući razlike. Ilustrativan je primjer odsustvo gramatičkog roda u turskom i perzijskom jeziku.

Tako, naprimjer, turska riječ *tay* označava ždrijebe ili mladunče jahaćih životinja, konja, mazge, magarca i sl. S obzirom na to da arapski jezik morfološki razlikuje muški i ženski rod, prevesti *tay* kao *muhr^{am}* ili *muhrat^{am}* bilo bi netačno, a navesti oba oblika uz odgovarajuće objašnjenje te gramatičke okolnosti zbunjujuće. Stoga Atfi poseže za rješenjem koje smatra najpotpunijim: *tay* = *walad al-furs* (mladunče jahaće životinje).

Postoje primjeri u kojima je Šahidi uspješno premostio izazove (ne)postojanja gramatičkog roda. S druge strane, na nekoliko mjesta gdje nije uspio, Atfi to uredno bilježi i ispravlja. Takav je slučaj s perzijskom imenicom *gāv* (I:7), koju Šahidi prevodi kao *öküz*. Iako Atfi uredno bilježi da se na turskom kaže *öküz*, slijedeći Šahidija, on u nastavku piše:

No, *gāv* je opća imenica koja se odnosi na sve pripadnike vrste, bilo da je riječ o mušku, žensku, domaćim ili divljim govedima. U turskom jeziku se u tom značenju koristi riječ *şığır*. Ako se neko svojstvo želi bliže odrediti, kaže se *gāv-e nar* (bik), *gāv-e māde* (krava), *gāv-e daštī* (divlje govedo), *gāv-e mīš* (domaće govedo). U tom se smislu u arapskom jeziku kaže *baqara*. Odabir riječi preminulog autora na ovom mjestu nije u skladu s ispravnom upotrebom riječi.⁶³

63 *Türki*'de *öküz* *dinür*. 'Arabî'de *baqara* ma'nâsınadır. Ama *gāv* *ism-i cinsdür*. Erkeğine ve dişisine ve ehlinesine ve vahşisine ve cāmüsa itlāk olunur. *Türki*'de *şığır* bu ma'nâyadır. *Temyiz kaşd* olınsa *gāv-ı ner gāv-ı māde* ve *gāv-ı deştī gāv-mīş* *dinür*. 'Arabî'de *dağı* *baqara böyledür*. *Nāzım-ı merhūm* bu maħalde *öküz* ile *tefsir eyledigi mā vuzi*'a lehusına *mutābık vāki* olmamışdır. Z:6a. Zanimljivo je primijetiti da je oblik *cāmūs* koji se javlja u ovom pasusu posuđenica iz arapskog jezika, a ustvari predstavlja poarapljeni oblik perzijske riječi *gāv*. Vidi: Šemsuddīn Sāmī, *Ķāmūs-i Türki*, ur. Ahmet Cevdet, İkdām Matbaası, İstanbul, 1317 AH, 466.

Očigledno je da Šahidijev odabir ekvivalenta predstavlja svojevrsnu semantičku redukciju te opće imenice u kojem se nekoliko značenjskih opcija ukida zaradi jedne (govedo = bik).

Atfijeva poniranj u etimološka razmatranja pojedinih riječi ne dešavaju se često, ali predstavljaju najzanimljiviji dio teksta o imenicama. Pri tome nije uvijek jasno da li je objašnjenje porijekla preuzeo iz literature na koju se oslanja pri pisanju komentara ili su to njegova zapažanja. Neka od tih pojašnjenja izuzetno su pronicljiva, druga pak živopisna koliko i neutemeljena.

U prvom distihu, kako već tradicija nalaže, spominju se Božija imena pa Atfi na tom mjestu ulazi u raspravu o njihovom međuodnosu u različitim jezicima. *Tanrı* je turska riječ, čiji ispravan perzijski ekvivalent je *īzed*, iako je dopušten i oblik s fethom: *īzad*. To je, prema Atfiju, vlastito ime ('*alam*) Uzvišenog Bića Koje zaslužuje obožavanje i bogoslužje; na arapskom *Allāh*.

Sljedeći termin jeste *yazdān*, koji Atfi opisuje ne dovodeći ga u vezu s prethodnim, ali napominjući da je taj termin jedan od opisa (*waṣf*), odnosno atributa Uzvišenog i u arapskom se označava kao *Hāliq*.

Središnji dio rasprave posvećen je terminu *ḥodāy / ḥodā*. I to je prema Atfiju atribut Uzvišenog i označava Nužnopostojećeg. Oblik je dublet i dopušteno je bilježenje ili ispuštanje finalnog *y*. Osim toga, *ḥodā(y)* se javlja u dva oblika: kao složenica (*tarkīb*) i kao prosta riječ (*basīṭ*). Kao složenica javlja se u kombinaciji dvaju elemenata: povratne zamjenice *ḥod* u značenju 'sam, sebe' (ar. *nafs*, tur. *kendü*), u kojoj je dopušteno ispuštanje etimološkog *vava*, odnosno skraćenje medijalnog vokala iz *ḥūd* u *ḥod*. Drugi dio riječi, *ā/āy*, prema Atfiju predstavlja prezentsku osnovu od glagola 'doći, stići, nastupiti' (*āyīdan* ili rjeđe *āmadan*). Ciljano značenje „dolaska i nastupa“ ovdje je ustvari postojanje i bivstvovanje (*kawn* i *wuḡūd*), pa bi složenica koja se u arapskom jeziku naziva pridjevskom sintagmom (*tarkīb waṣfī*) značila: onaj koji je po sebi došao i po sebi postoji, a to je samo atribut Nužnopostojećeg. Nemoguće je pripisati to ikome drugom. Na tom mjestu Atfi citira čuvenog hanefijskog pravnik koji u djelu *al-Fuṣūl al-‘Imādiye* o tome kaže: „Ko za sebe kaže da je po sebi nastao (*ḥod āyam*), makar to bilo i u šali, počinio je čin nevjerništva“.

Drugi, prosti oblik riječi *ḥodā(y)* ne razlaže se i znači vlasnik, korisnik. Nalazimo ga u konstrukcijama poput *ḥodāvand*, čije raščlanjivanje autor najavljuje u XII poglavlju poeme, gdje se ta riječ spominje prvi put u izvorniku. Na relevantnom mjestu (XII:8) Atfi ponavlja osnovno značenje riječi *ḥodāvand* (vlasnik, tur. *mulk issi*), a detaljnije pojašnjenje donosi za pojam *ḥedīv*, koje je, prema njemu, istoznačnica oblika *ḥodāvand*. Pozivajući se na Ni'metullaha, Atfi navodi da tri različite vokalizacije inicijalnog konsonanta donose tri značenja:

- a) fetha (*ḥadīv*) daje značenje 'gospodin, *efendi*';

b) kesra (*hedīv*) daje značenje 'visočanstvo, uzvišeni vladar ili posjednik imetka, gospodar kuće, jedinstveni', pa se u tom smislu može koristiti za Uzvišenog Boga, kao jedno od Njegovih imena, poput *īzed*;

c) damma (*hodīv*) daje značenje 'veliki predvodnik, vojskovođa, emir, imućni uglednik, vlasnik posjeda'; na arapskom *šāhib al-mulk*.

Iz druge kategorije maštovitih ali netačnih etimoloških razmatranja možemo navesti primjer poznatog muzičkog instrumenta barbata/barbuta. Atfi riječ razlaže na dva dijela: *bar* – prsa i *bat(t)* – patka; s obzirom na to da lutnja oblikom podsjeća na pačija prsa, po tome je dobila ime (Z:7a).⁶⁴

Od zamjenica Atfi u tekstu komentara spominje lične i prisvojne zamjenice drugog lica jednine (*man/am, to/at*), neke upitne zamjenice (*kei, kī, cī, čerā*), pokazne (*īn, ān*), odnosne (*ke*), neodređene (*kas*) i povratnu zamjenicu (*hod, hīš*), uglavnom se ograničavajući samo na one koje se spominju u tekstu. U okviru razmatranja pokaznih zamjenica, Atfi ukazuje i na određene fonetske promjene koje se javljaju kod ovih zamjenica u složenicama koje označavaju vrijeme: *emšab* (*īn + šab*), *emsāl, emrūz* (Z:51b).

U okviru tvorbe riječi Atfi posebno izlaže morfološki način tvorbe putem afiksacije i odvojeno razmatra brojne perzijske sufikse i prefikse koji se javljaju u tekstu, a pomoću kojih se tvore imenice ili pridjevi. Tako u komentarijima nalazimo duža ili kraća objašnjenja sljedećih perzijskih afiksa:

- *bā*: kao što je to često slučaj u tekstu, Atfi leksičke jedinice razmatra u svim njihovim funkcijama. Tako *bā* razmatra u dva značenja: kao veznik instrumentalno-socijativnog značenja (*bā'-e ma'īyyat*) i kao prefiks za tvorbu pridjeva u kojima se utvrđuje prisustvo određenog svojstva (*harf-e esbāt*). Tako navodi primjer za ovu potonju funkciju: *bāmazze* (Z:108b). Atfi ga po funkciji i značenju dovodi u vezu s turskim sufiksom *-li*.

- *bī*: prefiks antonimnog značenja u odnosu na prethodni; tvori pridjeve u kojima se utvrđuje odsustvo određenog svojstva (*harf-e salb*): *bīmazze* (Z:108b). Po funkciji i značenju Atfi ga poredi s turskim sufiksom *-siz*.

- *gar*: sufiks koji s osnovom daje značenja djelatnosti, zanata i zanimanja (*adāt-e nesbat*): *ahangar, kafšgar, bazrgar*. Atfi navodi da je njegov turski ekvivalent *ekinci*, dovodeći u vezu perzijski sufiks s turskim sufiksom *-ci* (Z:16a).

- *nā*: prefiks negacije temeljnog svojstva u perzijskom jeziku koji Atfi objašnjava kroz riječ *nādān* (Z:126a). Drugi primjeri iz teksta su *nāsezā* i *nāfarḡām* (Z:132a).

64 Riječ je iz pahlavija ušla u novoperzijski jezik. Vid.: D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford University Press, London, 1986, 17: barbut (blbwt). Iako postoje određene nedoumice u smislu porijekla riječi od grčkog barbitos, a u kojima se insistira na razlikama i odvojenoj evoluciji barbata u Iranu uz moguće grčke utjecaje, gotovo je sigurno da se ne radi o perzijsko-arapskoj složenici u značenju pačijih prsa.

- *gūn/gūne*: sufiks u dvije varijante koji se koristi za poređenje i odgovara upotrebi turske postpozicije *gibi*. Upotrebljava se uglavnom za pridjeve koji označavaju boje: *siyāhgūn*, *siyāhgūne*, *golgūn* i sl. Atfi u ovom dijelu uvodi i sufiks *fām* kojem dodjeljuje specifično značenje u tom kontekstu: „ukoliko nešto nije po sebi žuto već želimo reći da izgleda kao žuto (perz. *zard*), onda koristimo *fām*: *zardfām*“ (Z:125a).

- *nāk*: još jedan perzijski sufiks koji se koristi za tvorbu pridjeva i koji odgovara značenjima turskog sufiksa *-li*: *gāmnāk* = *gamli* (Z: 131b).

- *gāh*: i ovu riječ Atfi razmatra samostalno u značenju vremena, ali i kao prilošku odredbu za vrijeme i mjesto (*esm-e makān*): *pīšgāh*, *sobhgāh*, *dastgāh*, *taxtgāh* i sl. (Z:136a).

- *ak*: sufiks tvorbe deminutiva (*kāf-e tasgīr*) javlja se na jednom mjestu u tekstu: *gūy* > *gūyak* (Z:71b).

- *tar*: sufiks tvorbe komparativa u perzijskom jeziku (*adāt-e tafzīl*). Atfi nigdje ne spominje nastavak za tvorbu superlativa, iako na više mjesta govori o komparaciji pridjeva (npr. Z:38a; 41a).⁶⁵

Mnoge druge perzijske sufikse Atfi propušta analizirati, iako se u tekstu javljaju odgovarajući oblici. Tako, naprimjer, nigdje ne spominje značenja i upotrebu sufiksa *-gīn*, premda u rječniku postoji riječ *hašmgīn* (97b). Slično je i sa sufiksom *-bān*, premda stoji riječ *nigahbān* (74b). Prema tome, Atfijeva je analiza u najboljem slučaju bila selektivna.

Riječce, uzvici i veznici

Osim jednog distiha *Tuhfe* (Z:9b), refreni pojedinih poglavlja koji se javljaju u obliku prevodnih stihova rijetka su prilika kada Atfi analizira treći element jezika: čestice (*harf*). Ipak, na nekoliko mjesta nalazimo objašnjenja u vezi s prijedlozima *dar*, *bar*, samostalno i u složenim glagolima, potom *be*, *az* (Z:20b, 38a), *pas* (Z:114b), *ham* (Z:129a). Uglavnom daje turske i arapske ekvivalente bez šire elaboracije. Štura obrazloženja dolaze u vidu sintagmi iz arapskog jezika kojima se objašnjava značenje nekih prijedloga ili veznika. Tako je *az* – *harf-e ebtedā-e gāyat* (čestica za [označavanje] polazne tačke, Z:38a), a *valī* – *lafz-e estedrāk* (čestica za dopunjavanje, Z:61a).

⁶⁵ Zanimljivo je da jedan drugi udžbenik perzijskog jezika, *Ta'lim-i fārisī*, napisan polovinom XIX stoljeća, kada je bio očit utjecaj gramatičkog opisa evropskih jezika na perzijske gramatičare u Osmanskom Carstvu, također izostavlja tvorbu oblika superlativa u perzijskom jeziku. Up.: Seyyid Ahmed Kemal Paša, *Ta'lim-i fārisī*, Matba'a-i Amire, Istanbul, 1274/1857, str. 7-9; Munir Drkić i Ahmed Zildžić, „Novi kroj stare tkanine: *Ta'lim-i fārisī* i gramatički opis perzijskog jezika u Osmanskom Carstvu“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knjiga XLI, Sarajevo, 2020, str. 43.

Atfi analizira česticu vokativa *ei* kao oblik arapske partikule *yā*, dok je kasnije u tekstu u primjeru - *delā!* elif na kraju ustvari skraćeni oblik nastavka vokativa (Z:77b).

Neke druge riječi iz ove kategorije koje se javljaju u tekstu jesu sljedeće: *ārī*, *na*, *peivaste*, *āhaste*, *dīgar*, *bah-bah*, *zahī-zahī*, *šūh* i dr.

Zaključak

Napisan relativno kasno, početkom XVIII stoljeća, Atfijev komentar rječnika *Tuhfe-i Šāhidī* spada u red opširnih komentara. Atfi Bosnević ne zadovoljava se samo jednim aspektom toga djela, kao što su činili drugi autori, koji se uglavnom bave metrikom i rastavljanjem riječi na slogove. Atfi u svom djelu daje precizna i jasna objašnjenja temeljnih pjesničkih metrova što se javljaju u tekstu (njih dvanaest), ali s jednakom posvećenošću analizira pojedinačne riječi. U skladu s proklamiranim ciljem zaštite teksta od daljih iskrivljanja, autor posebnu pažnju posvećuje pisanju i izgovaranju pojedinih perzijskih, ali i turskih i arapskih riječi. Na sljedećem nivou analizira strukturu riječi, odvajajući osnovu i afikse, te pojašnjava značenja i donosi turske i arapske prijevodne ekvivalente; u nekim slučajevima daje odgovarajuće definicije i ilustrativne primjere upotrebe na mjestima gdje smatra potrebnim. Međutim, Atfijev komentar ne može se smatrati cjelovitom gramatikom perzijskog jezika, budući da je ograničen na korpus rječnika *Tuhfe-i Šāhidī*. Atfi čak ne objašnjava ni sve kategorije koje se nalaze u pobrojanoj leksici ovoga rječnika. No, takvi su i drugi komentari, pa čak i zasebni gramatički opisi perzijskog jezika u Osmanskom Carstvu. Istinski napredak i promjenu paradigme gramatički opis perzijskog jezika doživjet će tek u drugoj polovini XIX stoljeća.

S druge strane, premda je primjetna sklonost autora da raspravu nikad bespotrebno ne širi, vjerovatno u interesu obima i prohodnosti teksta, Atfi ipak na brojnim mjestima daje obilje podataka koje možemo uslovno kategorizirati kao etnografske (odjeća, običaji, ishrana, vjerovanja). Opisuje čak medicinske koristi pojedinih biljaka i životinja koje se spominju u tekstu, pa njegovo djelo u nekim svojim dionicama poprima enciklopedijski karakter.

Perzijsku gramatiku Atfi razmatra isključivo kontekstualno i bez namjere da ponudi sveobuhvatan gramatički opis tog jezika. Njegov komentar je usmjeren prvenstveno na leksiku te Atfi ni na koji način ne narušava osnovnu funkciju izvornog djela: to je udžbenik metrike i rječnik karakteristične leksike (*garā'ib*) napisan sa specifičnim naumom, namijenjen za bolje razumijevanje tačno određenog teksta (*Mesneviye*), i to sasvim određenom auditoriju (mevlevijskim početnicima). Ipak, značaj tog djela uveliko je prevazilazio te zadane okvire, a Atfijev komentar, uz sve zasluge koje mu pripadaju

kao smjernom i pedantnom komentatoru sadržaja, svoju popularnost barem djelimično duguje popularnosti rječnika *Tuhfe-i Šāhidī* na koji je suštinski naslonjen.

Atfi Ahmed Bosnevi's Commentary upon *Tuhfa-i Shāhidī*

Summary

Based on primary sources and relevant literature, the authors in this paper present the commentary that Atfi Ahmed Bosnevi, an Ottoman author of Bosnian extraction from the first half of the XVIII century, composed upon the celebrated Persian-Ottoman dictionary in verse *Tuhfe-i Shāhidī* by Ibrahim-dede Shāhidī. The original work subject to commentary is briefly introduced and analyzed as a significant work in the evolution of Persian lexicography in the Ottoman Empire. However, Atfi's commentary upon *Tuhfe* remains in the primary focus of the authors in all relevant aspects: his commentary approach and relation to the original text, his method of commenting as well as the contents of his work revolving around Persian grammar and its tripartite structure according to the traditional Oriental and Arabic linguistic heritage: verbs, nouns, and particle. Although a later addition to the tradition of *Tuhfe* commentaries, Atfi's work ranks among more comprehensive and successful commentaries in which the author strives to preserve the original text from repeated distortions caused to extensive copying, often by non-well-qualified individuals. After furnishing all the necessary information on Ottoman and Persian prosody at the opening of each chapter, Atfi analyzes the Persian lemmata with precious instructions concerning their orthography and pronunciation and their meaning by way of Turkish and Arabic equivalents.

The authors conclude that Atfi subjected the original text of *Tuhfa* to rigorous and thorough philological treatment. Nonetheless, his commentary sometimes feels a bit restrained as Atfi is not particularly keen on widening his commentary out of the contours of the original work even if an occasion calls for it. As a result, his treatment of specific grammatical questions in Persian is selective. His commentary does not function as a combined dictionary and grammar of Persian, and that was not the author's purpose and motivation for writing his commentary.

Keywords: Atfi Ahmed Bosnevi, Commentary, *Tuhfe-i Shāhidī*, Ottoman Empire, Persian Lexicography